

РОЗДІЛ ІХ. ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159. 9. 072: 316.62

DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-1-26>

ВАЛІДИЗАЦІЯ ОПИТУВАЛЬНИКА «ШКАЛА ПРОЩЕННЯ ЯК РИСИ ХАРАКТЕРУ» НА УКРАЇНСЬКІЙ ВИБІРЦІ

Кравчук С. Л.

*кандидат психологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник лабораторії психології спілкування
Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України
вул. Андріївська, 15, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-6951-1912
757kravchuk@gmail.com*

Ключові слова: *прощення як риса характеру, валідність, надійність, методичний інструментарій.*

У статті представлено результати валідизації опитувальника «Шкала прощення як риси характеру» на українській вибірці з 402 осіб (204 жінок і 198 чоловіків): 224 студентів віком від 19 до 23 років, які здобувають першу вищу освіту, й 178 студентів віком від 24 до 45 років, які здобувають другу вищу освіту.

Концепт прощення розглядається як процес свідомої відмови особі від образи, гніву, ненависті, обурення, суму, зумовлених несправедливим ставленням інших людей до неї, та заміни негативних почуттів нейтральнішими й, нарешті, позитивними, такими, як співчуття, жалість, що супроводжуються позитивними думками стосовно кривдника й припиненням його засудження. Показано, що прощення як диспозиціональна риса засновується на усвідомленні власних емоцій і здатності керувати ними, а також на здатності й готовності проявляти емпатію щодо кривдника.

У ході валідизації встановлено прийнятні показники надійності-узгодженості опитувальника. Представлено результати перевірки конвергентної та дивергентної валідності, ретестової надійності.

Емпіричні результати свідчать про належну надійність і валідність опитувальника «Шкала прощення як риси характеру».

Проаналізовано кореляції з показниками глибинної готовності до пробачення, емпатії, співробітництва, комунікативної компетентності, мстивості, агресивного типу міжособистісних стосунків, вираженістю симптомів тривоги й депресії.

Виявлено прямиий значущий кореляційний зв'язок між показником прощення як риси характеру й інтегральним показником глибинної готовності до пробачення, емпатією, комунікативною компетентністю та співробітництвом як типом міжособистісних стосунків.

Емпірично встановлено зворотній значущий кореляційний зв'язок показника прощення як риси характеру з схильністю до мстивості, агресивним типом міжособистісних стосунків, із вираженістю симптомів тривоги й депресії.

Опитувальник «Шкала прощення як риси характеру» є інформативним методичним інструментом, який може бути рекомендований до використання в психологічній консультативній роботі й в дослідницьких цілях.

VALIDIZATION OF THE QUESTIONNAIRE “SCALE OF FORGIVENESS AS CHARACTER TRAIT” ON THE UKRAINIAN SAMPLE

Kravchuk S. L.

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Senior Researcher at the Laboratory of Communication Psychology
Institute for Social and Political Psychology
of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine
Andriyivska str., 15, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-6951-1912
757kravchuk@gmail.com*

Key words: *forgiveness as a character trait, validity, reliability, methodical tools.*

The article presents the results of the validation of the questionnaire “Scale of forgiveness as a character trait” in the Ukrainian sample of 402 people (204 women and 198 men): 224 students aged 19 to 23 who receive their first higher education and 178 students aged 24 to 45 who receive a second higher education.

The concept of forgiveness is seen as a process of a person’s conscious rejection of resentment, anger, hatred, indignation, sadness caused by the unfair treatment of others, and the replacement of negative feelings with more neutral and, finally, positive, such as compassion, pity, accompanied by positive thoughts about the offender and the termination of his conviction.

It is shown that forgiveness as a dispositional trait is based on awareness of one’s own emotions and the ability to control them, as well as on the ability and willingness to show empathy towards the offender.

During the validation, acceptable indicators of reliability and consistency of the questionnaire were established. The results of verification of convergent and divergent validity, retest reliability are presented.

Empirical results indicate the proper reliability and validity of the questionnaire “Scale of forgiveness as a character trait”.

Correlations with indicators of deep readiness for forgiveness, empathy, cooperation, communicative competence, vengeance, aggressive type of interpersonal relationships, severity of symptoms of anxiety and depression were analyzed.

There is a direct significant correlation between the indicator of forgiveness as a character trait and the integral indicator of deep readiness for forgiveness, empathy, communicative competence and cooperation as a type of interpersonal relationships.

Empirically, there is a significant inverse correlation between forgiveness as a character trait and a tendency to revenge, an aggressive type of interpersonal relationship, and the severity of symptoms of anxiety and depression.

The questionnaire “Scale of forgiveness as a character trait” is an informative methodological tool that can be recommended for use in psychological counseling and research purposes.

Постановка проблеми. В останні десятиліття все більшої актуальності й значущості набуває проблема депресії, тривоги й психологічного добробуту.

Депресія заподіює особистості найсильніші психологічні страждання, які призводять до втрати здатності до соціальної та професійної діяльності й істотно знижують якість життя. Серйозними симптомами депресії є суттєве зниження

енергії, підвищена втомлюваність, безпомічність, порушення сну, безрадісність, безнадія, почуття непотрібності, порушення пам’яті й уваги, порушення здатності думати й вчитися.

Симптоми депресії можуть змінитися класичними проявами тривожного розладу, а пізніше – симптомами панічного розладу.

Депресію та тривогу провокують кризові явища в суспільстві, продовження бойових дій

на сході України, погіршення якості життя українців через ряд економічних чинників. Емпірично виявлено найсильніший негативний вплив ситуації воєнного конфлікту на сході України на взаємовідношення з близькими людьми в родині у вимушено переміщених осіб із зони воєнних дій [12; 13].

Частота суїцидів є одним із важливих критеріїв громадського психічного здоров'я та якості життя людей. Саме тому попередження суїцидів розглядається як одне з важливих пріоритетних завдань у галузі охорони психічного здоров'я у XXI столітті.

На нашу думку, феномен прощення відіграє важливу роль у забезпеченні психічного здоров'я особистості й розв'язанні проблеми соціально-психологічного насильства.

Емпірично встановлено, що особи, які не навчилися прощати, мають значно більше захворювань, які пов'язані зі стресом [21]. Виявлено, що самопрощення знижує ризик виникнення симптомів посттравматичних розладів і суїцидальних намірів [14].

У зарубіжній психології представлено стрес-і-копінг модель прощення [10; 19; 23], процесуальну модель [4; 9] і еволюційну модель [15] прощення.

Нині зміст категорії «прощення» неоднозначний. Прощення розглядається дослідниками як дія, акт, відповідь, здібності, особистісна диспозиція, психічний стан, характеристики соціальних одиниць [1; 3; 5; 7; 16; 22].

Дж. Норт (J. North) [17], Р. Енрайт (R. Enright) [8] та Е. Гассін [1] висловлюють думку, що прояв прощення у взаємостосунках у загальному вигляді можна визначити як рішення, по-перше, відмовитись від негативних думок, емоцій і поведінкових проявів щодо кривдника, котрий незаслужено образив особу, по-друге, заохочувати позитивні думки, поведінкові прояви й емоції щодо того ж кривдника.

Згідно із Ф. Хайдером (F. Heider), прощення доцільно розглядати як вибір особи відмовитись від мстивої поведінки [11].

Р. Енрайт (R. Enright) вважає, що, пробачаючи, скривджена особа визнає, що дії кривдника були несправедливими й будуть завжди несправедливими. На думку дослідника, скривджена людина має моральне право на гнів, оскільки будь-яка людина має право на повагу. Дослідник зазначає, що прощення вимагає відмови скривдженої людини від гніву й образи [8, с. 56].

У дослідженнях Е.Л. Уорthingтона (E.L. Worthington) [23] показано, що прощення кривдника передбачає відпущення негативних переживань, таких, як гнів, ненависть, сум, образа тощо.

Ми розглядаємо прощення як процес свідомої відмови особи від образи, гніву, ненависті, обурення, суму, зумовлених несправедливим ставленням інших людей до неї, заміни негативних почуттів нейтральнішими й, нарешті, позитивними, такими, як співчуття, жалість, що супроводжуються позитивними думками стосовно кривдника й припиненням його засудження.

Дослідники Дж. Беррі (J.W. Berry) [5], Е. Муллет (E. Mullet) [16], М. Гірард (M. Girard) [16] вважають, що прощення доцільно розглядати як диспозиційну рису, частковий прояв і результат механізмів соціального пізнання особи, оскільки здатність до прощення засновується на усвідомленні власних емоцій і здатності керувати ними, а також на здатності й готовності проявляти емпатію щодо кривдника.

Р. Еммонс (R. Emmons) також пропонує розглядати прощення як особистісний конструкт високого рівня, за якого особи мають такі характеристики: можливість бути сприйнятливим до обставин, які зменшують гнів; наявність навичок контролювання емоцій; емпатія; смиренність; доброзичливість і прагнення перебувати в гармонійних стосунках [7, с. 162].

На нашу думку, в такому контексті надзвичайно важливого значення набуває необхідність розробки певного методичного інструментарію.

У статті ми представляємо результати первісної адаптації опитувальника «Шкала прощення як риси характеру» (автори: Дж.В. Беррі (J.W. Berry), Е.Л. Уорthingтона (E.L. Worthington), Л.Е. О'Коннора (L.E. O'Connor), Л. Парротта (L. Parrott), Н.Г. Уейда (N.G. Wade)) [5].

Мета статті: виявити й проаналізувати дослідницький потенціал опитувальника «Шкала прощення як риси характеру» Дж.В. Беррі (J.W. Berry), Е.Л. Уорthingтона (E.L. Worthington), Л.Е. О'Коннора (L.E. O'Connor), Л. Парротта (L. Parrott), Н.Г. Уейда (N.G. Wade).

Виклад основного матеріалу дослідження. Респондентами були 402 особи – українські студенти (204 жінки й 198 чоловіків): 224 українських студентів віком від 19 до 23 років, які здобувають першу вищу освіту, й 178 українських студентів віком від 24 до 45 років, які здобувають другу вищу освіту.

Вибірка респондентів була сформована з 5-и українських університетів: Київського університету імені Бориса Грінченка, Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Університету економіки і права «КРОК», Київського національного лінгвістичного університету, Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Участь респондентів у дослідженні була цілком добровільною. Дані були зібрані анонімно. У будь-який момент респонденти могли відмовитися від подальшої участі в дослідженні.

Дослідження було проведено з використанням етичних принципів і кодексів поведінки Американської психологічної асоціації (2010 рік).

У таблиці 1 представлено розподіл вибірки за статтю та віком.

Таблиця 1
Розподіл вибірки за статтю та віком

Групи	19–23 роки		24–45 роки		Разом	
	№	%	№	%	№	%
Жінки	103	25,62	101	25,13	204	50,75
Чоловіки	121	30,10	77	19,15	198	49,25
Разом	224	55,72	178	44,28	402	100,00

Процедури валідизації опитувальника «Шкала прощення як риси характеру» містили встановлення показників надійності й узгодженості, встановлення конвергентної та дивергентної валідності, ретестової надійності. В основі плану валідизації знаходились такі гіпотези:

1) схильність до прощення позитивно корелює з інтегральним показником глибинної готовності до пробачення, емпатією, комунікативною компетентністю та співробітництвом;

2) схильність до прощення негативно корелює з мстивістю, агресивним типом взаємостосунків, вираженістю симптомів тривоги й депресії.

Опитувальник «Шкала прощення як риси характеру» складається з 10 питань. Твердження опитувальника представлено в таблиці 2.

Таблиця 2
Твердження опитувальника «Шкала прощення як риси характеру»

Номер твердження	Твердження
1	Близькі мені люди, напевно, думають, що я занадто довго тримаю образи.
2	Я можу пробачити друзів майже все.
3	Якщо хтось ставиться до мене погано, я ставлюсь до нього (неї) так само.
4	Я намагаюся прощати іншим, навіть якщо вони не відчують провини за те, що зробили.
5	Я зазвичай можу пробачити й забути образу.
6	Чимало моїх стосунків викликають у мене почуття гіркоти.
7	Навіть після того, як я комусь прощаю, стається так, що я знов обурююся.
8	Є певні речі, які я ніколи не зміг (-ла) би простити навіть близькій людині.
9	Я завжди прощав (-ла) тих, хто зробив мені боляче.
10	Я людина, яка схильна прощати.

Респондентам пропонувалась така інструкція: «Вам пропонується ряд тверджень. Зазначте, наскільки Ви згодні чи не згодні з кожним твердженням, використовуючи таку шкалу: 1 – категорично не погоджуюсь; 2 – частково не погоджуюсь; 3 – однаковою мірою погоджуюсь і не погоджуюсь; 4 – частково погоджуюсь; 5 – цілком погоджуюсь».

Обробка результатів: оцінка кожного твердження здійснюється за 5-бальною шкалою.

Ключ:

Оцінки 1, 2, 3, 4, 5 переводяться відповідно в бали 1, 2, 3, 4, 5 для таких тверджень: № № 2, 4, 5, 9, 10.

Оцінки 1, 2, 3, 4, 5 переводяться відповідно в бали 5, 4, 3, 2, 1 для таких тверджень: № № 1, 3, 6, 7, 8.

У таблиці 3 наведено результати аналізу коефіцієнта альфа Кронбаха за шкалою, що містить 10 пунктів.

Таблиця 3
Статистики надійності (N = 402)

Шкала	Альфа Кронбаха	Альфа Кронбаха, заснована на стандартизованих пунктах	Кількість пунктів
Шкала прощення як риси характеру	0,767	0,774	10

Показник надійність-узгодженість (альфа Кронбаха) складає 0,774, що є достатнім. Отриманий коефіцієнт альфа Кронбаха свідчить про належну внутрішню узгодженість шкали прощення як риси характеру.

Кореляції пунктів шкали із сумарним балом наведено в таблиці 4.

Отримані результати, які представлено в таблиці 4, свідчать, що наявні явно виражені позитивні кореляції відповідних пунктів шкали з їхнім сумарним балом.

Показники середнього арифметичного значення, дисперсії та стандартного відхилення для «Шкали прощення як риси характеру» наведено в таблиці 5.

З метою перевірки конвергентної та дивергентної валідності опитувальника «Шкала прощення як риси характеру» Дж.В. Беррі (J.W. Berry), Е.Л. Уорthingтона (E.L. Worthington), Л.Е. О'Коннора (L.E. O'Connor), Л. Парротта (L. Parrott), Н.Г. Уейда (N.G. Wade) нами застосовувалися такі психодіагностичні методи:

1) опитувальник «Шкала глибинної готовності до пробачення» (автори Л. Томпсон, Ч. Снайдер, Л. Хоффман [20]) в адаптації Е.Л. Носенко й А.В. Сокур [2];

2) методика «Особистісна агресивність і конфліктність» (автори: Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов);

3) «Діагностика депресії та тривоги» (автор: Л.Р. Дерогатис (L.R. Derogatis) [6];

4) методика «Діагностика рівня емпатії» (автор: В.В. Бойко);

5) методика вимірювання комунікативної та соціальної компетентності В.М. Куніциної;

6) методика «Діагностика взаємостосунків» (автор: Т. Лірі).

З допомогою кореляційного аналізу були перевірені конвергентна й дивергентна валідності опитувальника «Шкала прощення як риси характеру» (див. табл. 6).

Нами встановлено прямиий значущий кореляційний зв'язок між показником прощення як риси характеру (за опитувальником Дж.В. Беррі, Е.Л. Уордінгтона, Л.Е. О'Коннора, Л. Парротта, Н.Г. Уейда «Шкала прощення як риси характеру») й інтегральним показником опитуваль-

ника «Шкала глибинної готовності до пробачення» Л. Томпсона, Ч. Снайдера, Л. Хоффмана (Thompson et al., 2005 рік) в адаптації Е.Л. Носенко й А.В. Сокур (Nosenko, Sokur, 2018). Значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена між даними двома показниками дорівнює 0,46 ($p < 0,01$).

Виявлено позитивний значущий кореляційний зв'язок між показниками прощення як риси характеру й емпатії (див. табл. 6). Відповідно, значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена між такими двома показниками дорівнює 0,37 ($p < 0,01$). Слід зазначити, що позитивний зв'язок між прощенням та емпатією представлений у зарубіжних дослідженнях [1; 3; 14; 18]. Р. Енрайт [3] зазначав, що позитивний ефект прощення пов'язується не з уявленнями про прощення як про благо чи цінність, а з безпосередньою «роботою прощення», з опорою на емпатію та рефлексивну складову частину соціального пізнання. У зарубіжних дослідженнях встановлено, що завдяки прощенню здійсню-

Таблиця 4

Статистики співвідношення пункту із сумарним балом

Шкала	Номери пунктів	Кореляція пункту із сумарним балом	Квадрат коефіцієнта множинної кореляції	Альфа Кронбаха під час видалення пункту
Шкала прощення як риси характеру	Пункт 1	0,55	0,50	0,61
	Пункт 2	0,38	0,51	0,65
	Пункт 3	0,33	0,35	0,68
	Пункт 4	0,52	0,45	0,61
	Пункт 5	0,51	0,61	0,61
	Пункт 6	0,36	0,40	0,72
	Пункт 7	0,31	0,33	0,66
	Пункт 8	0,38	0,41	0,65
	Пункт 9	0,50	0,57	0,61
	Пункт 10	0,54	0,64	0,60

Таблиця 5

Статистики шкали (N = 402)

Шкала	Середнє значення	Стандартне відхилення	Кількість пунктів
Шкала прощення як риси характеру	33,36	6,06	10

Таблиця 6

Взаємозв'язок прощення як риси характеру з індивідуально-психологічними характеристиками

Показники	Коефіцієнт кореляції	Рівень значущості
Інтегральний показник глибинної готовності до пробачення	0,46	$p < 0,01$
Емпатія	0,37	$p < 0,01$
Комунікативна компетентність	0,32	$p < 0,01$
Співробітництво	0,31	$p < 0,01$
Мстивість	-0,39	$p < 0,01$
Агресивний тип взаємостосунків	-0,34	$p < 0,01$
Тривога	-0,41	$p < 0,01$
Депресія	-0,37	$p < 0,01$

Таблиця 7

Кореляційний зв'язок за показниками шкали прощення як риси характеру з інтервалом у 7 тижнів за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена

Показник	Коефіцієнт кореляції	Рівень значущості
Шкала прощення як риси характеру	0,51	$p < 0,001$

ється заміна негативних почуттів на терпимість і співчуття [16; 18].

Нами емпірично встановлено позитивні значущі кореляційні зв'язки показника прощення як риси характеру з комунікативною компетентністю та співробітництвом як типом взаємостосунків (див. табл. 6). Відповідно, значення коефіцієнтів кореляції Ч. Спірмена між показником прощення як риси характеру й комунікативною компетентністю дорівнює 0,32 ($p < 0,01$) та між показником прощення як риси характеру й співробітництвом дорівнює 0,31 ($p < 0,01$).

Також нами виявлено зворотній значущий кореляційний зв'язок показника прощення як риси характеру з показником схильності до мстивості (за методикою Є.П. Ільїна й П.А. Ковальова «Особистісна агресивність і конфліктність») (див. табл. 6). Значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена за двома показниками дорівнює -0,39 ($p < 0,01$).

Емпірично встановлено негативний значущий кореляційний зв'язок показника прощення як риси характеру з агресивним типом взаємостосунків (див. табл. 6). Значення коефіцієнта кореляції Ч. Спірмена за двома показниками дорівнює -0,34 ($p < 0,01$).

У зарубіжних дослідженнях показано, що прощення передбачає відпущення негативних переживань, таких, як гнів, ненависть, сум, образа тощо [21; 23].

За коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена виявлено зворотні значущі зв'язки прощення як риси характеру з тривогою та депресією (див. табл. 6). Відповідно, значення коефіцієнтів кореляції Ч. Спірмена дорівнюють -0,41 ($p < 0,01$) та -0,37 ($p < 0,01$).

Отримані кореляційні зв'язки свідчать, що чим вище виражена в осіб схильність до прощення, тим меншою мірою їм властиві виражені симптоми депресії та тривоги.

Ретестова надійність обраховувалась за даними 237 учасників (132 жінок і 105 чоловіків) із загальної вибірки дослідження, які заповнили бланк опитувальника повторно з інтервалом у 7 тижнів. Отримані результати кореляційного аналізу за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена представлено в таблиці 7.

Отриманий кореляційний зв'язок свідчить про високу ретестову надійність опитувальника «Шкала прощення як риси характеру» Дж.В. Беррі (J.W. Berry), Е.Л. Уорthingтона (E.L. Worthington),

Л.Е. О'Коннора (L.E. O'Connor), Л. Парротта (L. Parrott), Н.Г. Уэйда (N.G. Wade).

Висновки. Опитувальник «Шкала прощення як риси характеру» Дж.В. Беррі (J.W. Berry), Е.Л. Уорthingтона (E.L. Worthington), Л.Е. О'Коннора (L.E. O'Connor), Л. Парротта (L. Parrott), Н.Г. Уэйда (N.G. Wade) є інформативним методичним інструментом, який може бути рекомендований до використання в психологічній консультативній роботі й у дослідницьких цілях.

Опитувальник «Шкала прощення як риси характеру» характеризується хорошою внутрішньою узгодженістю та ретестовою надійністю. Емпіричні результати свідчать про належну надійність і валідність опитувальника «Шкала прощення як риси характеру».

Виявлено прямий значущий кореляційний зв'язок між показником прощення як риси характеру й інтегральним показником глибинної готовності до пробачення, емпатією, комунікативною компетентністю та співробітництвом як типом взаємостосунків.

Емпірично встановлено зворотній значущий кореляційний зв'язок показника прощення як риси характеру зі схильністю до мстивості, агресивним типом взаємостосунків, з вираженістю симптомів тривоги й депресії.

Практична цінність дослідження полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані в процесі подальшого дослідження проблеми психології прощення, а також у психологічній консультації з метою створення умов для конструктивної взаємодії осіб, що опинились у ситуації конфлікту, кризи й образи. Отримані наукові дані сприятимуть створенню тренінгової програми, спрямованої на розвиток емоційної стійкості, врівноваженості й особистісної самореалізації особистості.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в теоретико-емпіричному дослідженні психологічних чинників прощення та примирення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гассин Э.А. Психология прощения. *Вопросы психологии*. 1999. № 4. С. 93–104.
2. Носенко Е.Л., Сокур А.В. Шкала глибинної готовності до пробачення: опис та адаптація. *Journal of Psychology Research*. 2018. № 24 (7). С. 112–123.
3. Энрайт Р. Духовное развитие прощения. Москва : Академия, 1991. 220 с.

4. Baskin T.W., Enright R.D. Intervention Studies on Forgiveness: A Meta-Analysis. *Journal of Counseling & Development*. 2004. Vol. 82. No 1. P. 79–90. DOI: 10.1002/j.1556-6678.2004.tb00288.x.
5. Berry J.W., Worthington E.L., O'Connor L.E., Parrott L.I., Wade N.G. Forgiveness, vengeful rumination, and affective traits. *Journal of Personality*. 2005. Vol. 73. P. 1–43.
6. Derogatis L.R. Brief Symptom Inventory (BSI) – 18: Administration, scoring and procedures manual. Minneapolis, MN : NCS Pearson, 2001. 47 p.
7. Emmons R.A. Personality and forgiveness. *Forgiveness: Theory, research, and practice* / M.E. McCullough, K.I. Pargament, C.E. Thoresen. New York : Guilford Press, 2000. P. 156–175.
8. Enright R.D. Forgiveness Is a Choice: A Step-by-Step Process for Resolving Anger and Restoring Hope. Washington, DC : American Psychological Association, 2001. 299 p.
9. Fitzgibbons R.P. The cognitive and emotive use of forgiveness in the treatment of anger. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*. 1986. Vol. 23. No 4. P. 629–633. DOI: 10.1037/h0085667.
10. Harper Q., Worthington E.L., Griffin B.J., Lavelock C.R., Hook J.N., Vrana S.R., Greer C.L. Efficacy of a workbook to promote forgiveness: a randomized controlled trial with university students. *Journal of Clinical Psychology*. 2014. Vol. 70. No 12. P. 1158–1169. DOI: 10.1002/jclp.22079.
11. Heider F. The psychology of interpersonal relations. New York, NY : Wiley, 1958. 322 p.
12. Kravchuk S., Khalansky V. The Family as a Source of Mental Trauma in the Military Conflict in Ukraine. *Tackling Trauma: Global, Biblical and Pastoral Perspectives* / P.A. Barker. Carlisle : Langham Global Library, 2019. P. 229–245.
13. Kravchuk S., Khalansky V. The features of mutual relations in family and attitude to the political-legal sphere in the context of military conflict in Ukraine. *Humanitarianum*. 2017. Vol. 39. No 1. P. 100–115.
14. Lijo K.J. Forgiveness: Definitions, Perspectives, Contexts and Correlates. *Journal of Psychology & Psychotherapy*. 2018. Vol. 8. No 3. P. 342. DOI: 10.4172/2161-0487.1000342.
15. McCullough M.E. Forgiveness: Who Does It and How Do They Do It? *Current Directions in Psychological Science*. 2001. Vol. 10. No 6. P. 194–197. DOI: 10.1111/1467-8721.00147.
16. Mullet E., Girard M. Developmental and cognitive points of view on forgiveness. *Forgiveness: Theory, research, and practice* / M.E. McCullough, K.I. Pargament, C.E. Thoresen. New York : Guilford Press, 2000. P. 111–132.
17. North J. Wrongdoing and forgiveness. *Philosophy*. 1987. Vol. 62. P. 499–508.
18. Raj P., Elizabeth C.S., Padmakumari P. Mental health through forgiveness: Exploring the roots and benefits. *Cogent Psychology*. 2016. Vol. 3. No 1. P. 7–12. DOI: 10.1080/23311908.2016.1153817.
19. Strelan P., Covic T. A Review of Forgiveness Process Models and A Coping Framework to Guide Future Research. *Journal of Social and Clinical Psychology*. 2006. Vol. 25. No 10. P. 1059–1085. DOI: 10.1521/jscp.2006.25.10.1059.
20. Thompson L.Y., Snyder C.R., Hoffman L., Michael S.T., Rasmussen H.N., Billings L.S., Heinze L., Neufeld J.E., Shorey H.S., Roberts J.C., Roberts D.E. Dispositional forgiveness of self, others, and situations. *Journal of Personality*. 2005. Vol. 73. No 2. P. 313–360. DOI: 10.1111/j.1467-6494.2005.00311.x.
21. VanderWeele T.J. Is Forgiveness a Public Health Issue? *American Journal of Public Health*. 2018. Vol. 108. No 2. P. 189–190. DOI: 10.2105/AJPH.2017.304210.
22. Wade N.G., Worthington E.L.Jr. In Search of a Common Core: A content Analysis of Interventions to Promote Forgiveness. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*. 2005. Vol. 42. No 2. P. 160–177. DOI: 10.1037/0033-3204.42.2.160.
23. Worthington E.L.Jr., Kurusu T.A., Collins W., Berry J.W., Ripley J.S., Baier S.N. Forgiving usually takes time: A lesson learned by studying interventions to promote forgiveness. *Journal of Psychology and Theology*. 2000. Vol. 28. No 1. P. 3–20. URL: <https://psycnet.apa.org/record/2000-15404-001>.

REFERENCES

1. Gassin Je.A. (1999). *Psihologija proshhenija* [The psychology of forgiveness]. *Voprosy psihologii* [Psychology issues]. No 4. P. 93–104. [in Russian].
2. Nosenko E.L., Sokur A.V. (2018). *Shkala glibinnoyi gotovnosti do probachennya: opis ta adaptatsiya* [The deep readiness-to-forgiveness scale: description and adaptation]. *Journal of Psychology Research*. Vol. 24, No 7. P. 112–123. [in Ukrainian].
3. Jenrajt R. (1991). *Duhovnoe razvitie proshhenija* [Spiritual Development of Forgiveness]. Moskva : Akademija. [in Russian].
4. Baskin T.W., Enright R.D. (2004). Intervention Studies on Forgiveness: A Meta-Analysis. *Journal of Counseling & Development*. Vol. 82, No 1. P. 79–90. doi: 10.1002/j.1556-6678.2004.tb00288.x. [in English].

5. Berry J.W., Worthington E.L., O'Connor L.E., Parrott L.I. & Wade N.G. (2005). Forgiveness, vengeful rumination, and affective traits. *Journal of Personality*. Vol. 73. P. 1–43. [in English].
6. Derogatis L.R. (2001). Brief Symptom Inventory (BSI) – 18: Administration, scoring and procedures manual. Minneapolis, MN : NCS Pearson. 47 p. [in English].
7. Emmons R.A. (2000). Personality and forgiveness. *McCullough M.E., Pargament K.I., & Thoresen C.E. Forgiveness: Theory, research, and practice*. New York : Guilford Press. P. 156–175. [in English].
8. Enright R.D. (2001). *Forgiveness Is a Choice: A Step-by-Step Process for Resolving Anger and Restoring Hope*. Washington, DC : American Psychological Association. 299 p. [in English].
9. Fitzgibbons R.P. (1986). The cognitive and emotive use of forgiveness in the treatment of anger. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*. Vol. 23, No 4. P. 629–633. doi: 10.1037/h0085667. [in English].
10. Harper Q., Worthington E.L., Griffin B.J., Lavelock C.R., Hook J.N., Vrana S.R., & Greer C. L. (2014). Efficacy of a workbook to promote forgiveness: a randomized controlled trial with university students. *Journal of Clinical Psychology*. Vol. 70, No 12. P. 1158–1169. doi: 10.1002/jclp.22079. [in English].
11. Heider F. (1958). *The psychology of interpersonal relations*. New York, NY : Wiley. 322 p. [in English].
12. Kravchuk S., Khalansky V. (2019). The Family as a Source of Mental Trauma in the Military Conflict in Ukraine. *Barker P.A. Tackling Trauma: Global, Biblical and Pastoral Perspectives*. Carlisle : Langham Global Library. P. 229–245. [in English].
13. Kravchuk S., Khalansky V. (2017). The features of mutual relations in family and attitude to the political-legal sphere in the context of military conflict in Ukraine. *Humanitarium*. Vol. 39, No 1. P. 100–115. [in English].
14. Lijo K.J. (2018). Forgiveness: Definitions, Perspectives, Contexts and Correlates. *Journal of Psychology & Psychotherapy*. Vol. 8, No 3. P. 342. doi: 10.4172/2161-0487.1000342. [in English].
15. McCullough M.E (2001). Forgiveness: Who Does It and How Do They Do It? *Current Directions in Psychological Science*. Vol. 10, No 6. P. 194–197. doi: 10.1111/1467-8721.00147. [in English].
16. Mullet E., Girard M. (2000). Developmental and cognitive points of view on forgiveness. *McCullough M.E., Pargament K.I., & Thoresen C.E. Forgiveness: Theory, research, and practice*. P. 111–132. [in English].
17. North J. (1987). Wrongdoing and forgiveness. *Philosophy*. Vol. 62. P. 499–508. [in English].
18. Raj P., Elizabeth C.S., Padmakumari P. (2016). Mental health through forgiveness: Exploring the roots and benefits. *Cogent Psychology*. Vol. 3, No 1. P. 7–12. doi: 10.1080/23311908.2016.1153817. [in English].
19. Strelan P., Covic T. (2006). A Review of Forgiveness Process Models and A Coping Framework to Guide Future Research. *Journal of Social and Clinical Psychology*. Vol. 25, No 10. P. 1059–1085. doi: 10.1521/jscp.2006.25.10.1059. [in English].
20. Thompson L.Y., Snyder C.R., Hoffman L., Michael S.T., Rasmussen H.N., Billings L.S., Heinze L., Neufeld J.E., Shorey H.S., Roberts J.C., Roberts D.E. (2005). Dispositional forgiveness of self, others, and situations. *Journal of Personality*. Vol. 73, No 2. P. 313–360. doi: 10.1111/j.1467-6494.2005.00311.x. [in English].
21. VanderWeele T.J. (2018). Is Forgiveness a Public Health Issue? *American Journal of Public Health*. Vol. 108, No 2. P. 189–190. doi: 10.2105/AJPH.2017.304210. [in English].
22. Wade N.G., Worthington E.L.Jr. (2005). In Search of a Common Core: A content Analysis of Interventions to Promote Forgiveness. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*. Vol. 42, No 2. P. 160–177. doi: 10.1037/0033-3204.42.2.160. [in English].
23. Worthington E.L.Jr., Kurusu T.A., Collins W., Berry J.W., Ripley J.S., & Baier S.N. (2000). Forgiving usually takes time: A lesson learned by studying interventions to promote forgiveness. *Journal of Psychology and Theology*. Vol. 28, No 1. P. 3–20. Retrieved from: <https://psycnet.apa.org/record/2000-15404-001>. [in English].